

Климець М. Ю.,

асистент кафедри слов'янської філології
імені професора Іларіона Свенціцького

Львівського національного університету імені Івана Франка

ПОЕТИКА ФАНТАСТИЧНОГО В ПРОЗІ ДИМИТРІЄ ДЕМЕТЕРА

Анотація. У статті зроблено спробу виділити елементи фантастичного в прозі хорватського письменника-романтика, представника руху національного відродження у Хорватії Димитріє Деметера на прикладі повісті «Батько і син», проаналізувати міфічне конституювання головних героїв, з'ясувати потенціал фольклорної фантастики у хорватській прозі першої половини XIX ст.

Ключові слова: іллірійський рух, проторомантизм, романтизм, фантастика, фольклорна фантастика, Д. Деметер.

Постановка проблеми. Упродовж останніх років у хорватському науковому дискурсі спостерігається стійке зацікавлення фантастичним письмом. Цій темі присвячено дисертації (Т. Перушко «Поетичні моделі фантастичної новели в італійській літературі від часів Скапільятури до модернізму», 2003), монографії (Ю. Павичич «Хорватські фантасти: одна літературна генерація», 2000; З. Кравар «Коли світ був молодим: висока фантастика і доктрина антимодерну», 2010; Д. Сувін «Метаморфози наукової фантастики», 2010; К. Кувач-Левачич «Сила і безсилля фантастики», 2013), спеціальні наукові випуски («Зі сучасної теорії фантастичної літератури», 1996; «Простори сну. Оніричне як поетологічна й антропологічна проблема», 2012; «Компаративна історія хорватської літератури. Фантастика: проблема дійсності», 2016), численні статті з теорії та історії фантастики, особливостей національної літератури (окрім уже згаданих авторів, назвемо Д. Детоні-Дуймич, Д. Фалішевац, Д. Грмачу, Б. Доната, Ю. Павичича, Л. Чале, Г. Слабінац, Н. Багушича, Ц. Павлович та ін.).

Переважна більшість зазначених науковців відштовхувалася від теорії жанрової фантастики, запропонованої Ц. Тодоровим [5], а також орієнтувалася на «Антологію хорватської фантастичної прози та малярства» з 1975 року, яку відкриває оповідання «Любов на одрі» (1876 р.) Р. Йоргованича – представника пізнього романтизму. Саме тому хронологічно давніші твори, у яких також простежується поетика фантастичного, не викликали активного зацікавлення в дослідників (фантастичну образність у давній хорватській літературі розглянула Д. Фалішевац у ґрунтовній розвідці «Межі мімезису, межі фантастики: інакші істоти у літературі давнього Дубровника», а елементами сценічної фантастики барокового театру цікавився Н. Багушич).

Проте корпус текстів і давньої, і нової хорватської літератури дає підстави стверджувати, що літературна фантастика (або фантастика-прийм за визначенням О. Стужук [8]) має довгу неперервну традицію, а модуси її реалізації безпосередньо впливають із поетичних засновків тієї чи іншої епохи.

Проза представника іллірійського руху – романтика Д. Деметера, у якій фантастика є поетичним складником, виводить хорватську літературу із просвітницького дискурсу й неспіливо вводить у простір модерного фантастичного письма, що є важливим етапом розвитку хорватської фантастичної літератури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Попри це, прозові твори Д. Деметера, на відміну від драматичних та поетичних, не отримали в цьому плані належної критичної та наукової реценції у хорватському літературознавстві, і були зафіксовані в історії хорватської літератури лише як історико-літературний факт. Це, можливо, було зумовлене тим, що оповідання і повісті письменника виходили у часописі «Іскра», який вважався розважальним.

Мета дослідження полягає в осмисленні значення прози Д. Деметера для розвитку хорватської фантастичної літератури, з'ясуванні ролі фантастичного й міфологічного елементів у літературі хорватського романтизму на прикладі повісті «Батько і син», встановленні архетипних фантастичних образів, які будуть у подальшому реінтерпретовані у творах хорватських представників пізнього романтизму та модернізму.

Виклад основного матеріалу. Фантастика в хорватській літературі в першій половині XIX ст. відходить від поетичних передумов, які склалися в попередніх художніх системах (ренесансній та бароковій, де фантастичне функціонує як інтегральний складник дійсності і реалізується через концепти божественної присутності (часом профанізованої), світу навиворіт чи альтернативної міфологізованої дійсності), зберігаючи, проте, фольклорно-фантастичний потенціал і працюючи із новими типами онірики. Окрім того, фантастика, презентована проторомантичною і романтичною літературою, походить і з нового світовідчуття, «яке народжується через опір всеприсутності просвітительського раціоналізму і яке <...> підсилює інтерес до чудесного, містичного, оніричного і взагалі ірраціонального, уявного, метареального, причому згадувані феномени <...> існують як компоненти більш складної картини людського світу та різнобічнішого його сприйняття» [6, с. 279]. Автори такого типу фантастики заграють із атрибутами готичної фантастики, оніричної фантастики та демонології, але, орієнтуючись на тогочасну літературну моду, вводять сентименталістську стилістику. Проте у фантастиці того часу зберігаються і концепти просвітительського раціоналізму, який критикує забобони, певні народні звичаї та розвінчує їх. Такі парадокси автори вирішують по-різному: вводячи раціоналістський ключ, розвінчуючи фантастичне як ілюзію й переводячи її у вимір реального, автори все ж про такі події розповідають мовою фантастики (наприклад, в оповіданні Д. Деметера «Однієї ночі») чи дистанціюються у часі (дія повісті «Батько й син» того ж автора відбувається у XV ст., а баладного оповідання «Вили Подводкині під містом Озале» Д. Ярневич у неідентифікований час, при цьому розповідь ведеться від оповідача з народу і функціонує без будь-яких коментарів автора, наратор послуговується фольклорними формулами на кшталт «колись давно», «розповідають» тощо), або змінюючи й опоетизовуючи прототекст (А. Шеноа пише свої «оповідки» (rovestice) на основі народної чарівної казки у формі вірша, вводячи нові деталі й психологічну мотивацію, по суті, створюючи протомодель художньої казки [3]).

Становлення романтизму в хорватській літературі відбувалося в рамках руху національного відродження, т.зв. іллірійського руху. Рух отримав свою назву від племені іллірійців, яке в давнину проживало на північному заході Балканського півострова, зокрема на частині території теперішньої Хорватії, хоча сама назва є «історично нерелевантною... яку слов'янські народи використовували століттями на цій території як колективну й індивідуальну ознаку, а в новіші часи і як ознаку південних слов'ян» [4, с. 7]. У час формування національної ідентичності ця назва в Хорватії була обрана як спільна для всіх південних слов'ян, щоб уникнути домінації певної народності.

Головним рушієм іллірійського руху була слов'янська ідея, постійно присутня в хорватській свідомості ще з часів реформації і контрреформації, а в першій третині XIX століття стала стрижнем, довкола якого формувалася хорватська національна ідентичність. Тому й не дивно, що тексти першого покоління іллірійців мали культурологічно-політичний підтекст і в різний спосіб тематизували історію хорватського народу, проте завжди з очевидними паралелями до подій, очевидцями або навіть учасниками яких вони були (епічні вірші «Віки Іллірії», поема «Смерть Смайл-аги Ченгича» І. Мажуранича, драма «Юран і Софія» І. Кукулевича-Сакцинського, трагедія «Теута» і поема «Поле біля Гробника» Д. Деметера, «Щоденник» та «Два бенкети» Д. Ярневич тощо).

Відгалуженням романтичної літератури і в жанровому плані (оскільки в романтичній течії переважали поетичні та драматичні жанри), і в тематичному є проза Д. Деметера та Д. Ярневич, у яких автори відходять від іллірійської ідеї і звертаються до джерел фольклорної фантастики та демонології. Саме ці твори своєю стилістикою, тематикою, образністю, мотивами та мовою є містком до нового типу фантастики, фантастики класичного романтичного гатунку, де вона усвідомлюється як самостійний естетичний феномен [7], і в результаті чого наприкінці XIX ст. з'являється фантастичний жанр (у розумінні Ц. Тодорова), зразком якого є оповідання й повісті Р. Йоргованича та К.Ш. Джалського.

Д. Деметер – хорватський письменник грецького походження, один із яскравих представників доби ілліризму; в хорватську літературу увійшов передовсім як засновник модерної хорватської драми, яка є «синтезом національної програми, класичних поетичних досвідів та актуальної естетики романтизму» [2, с.182.], а вершиною драматургії того часу стала Деметерова історична трагедія «Теута», у якій ідеться про кохання між іллірійською царицею Теутою та римським васалом Деметрієм. Інший знаменитий твір Д. Деметера – поема «Поле біля Гробника», яка тематизує непідтверджений історичний факт про битву хорватів із монголами на полі біля місцевості Гробник. Твір названий поемою умовно, це гібридний текст, «віршовані подорожні нотатки одного сну» [2, с. 183].

Д. Деметер є автором і чотирьох повістей: «Іво і Неда», «Батько й син», «Хуртовина», «Однієї ночі». Дві з них: «Батько й син» і «Однієї ночі» – можна визначити як фантастичні. Ці твори були першими зразками хорватської прози і саме таку роль їм відвели критики, зазначивши, що ці тексти не мають великої художньої цінності [4, с. 110].

Дія повісті «Батько й син» (1846) відбувається у Герцеговині у XV ст. за правління Степана Хранича Косачі, згадуються й інші історичні особи – султани Мехмед II, Баязет II тощо.

Центральна тема повісті – стосунки батька й сина, які визначені наперед прокляттям циганки. Образ циганки не є новим

у хорватській літературі. У сміховій культурі, а згодом й у високій літературі хорватського Ренесансу існував цілий блок театралізованих вистав під назвою «Циганка», де героїня виступала носієм магічного знання, вміла впливати на атмосферні явища, проте воліла бути пов'язаною зі світом жінки – ділилася магічними рецептами вічної молодості і краси, приворотними формулами і діями. У романтичній повісті циганка зберігає давню традицію носія магічних знань і вмінь як представниці особливого мандрівного народу: «Була вона високого зросту і така змарніла, що на ній світилися шкіра і кості... Голова її була покрита темною хустиною, колись, напевно, червоною, але через бруд набрала такого кольору, якому не знайдеться назви в жодній мові... Темний колір її шкіри давав знати, що вона – з того завжди мандрівного народу, який гордиться пророцьким духом, а смутний вираз правильного видовженого лица і велика сльоза, яка котилася з куточка великого ока, – що хилить її тяжка туга... Хоча вбрання, яким вона ледве прикривала своє тіло, було подерте, та у ній викликало повагу її високе чоло над подовгастим гачкуватим носом і прямий серйозний погляд, у якому було щось відьомське, що сповнювало кожного страхом» [1, с. 116–117].

Поступово образ героїні демонізується: вона втручається в долю чоловіків і зумовнює подальший перебіг подій так, що її прокляття справджується. Хоча дію прокляття «запускає» саме чоловік: не змилювавшись над невинно обвинуваченим сином циганки і не врятувавши його від страти, Степан Косача згодом стає призвідцем своєї смерті від руки сина Степка.

Так сповнилося перше прокляття циганки: син убив батька. Цей момент у творі теж подано мовою фантастики: «... раптом відчинилися двері і всередину вступили озброєні вельможі й слуги, що несли герцога на щитах. Він був блідий як стіна, а з глибокої рани на грудях текла кров <...> Жінка ще встигла почути останні слова герцога. Вони дзвеніли темно і страшно. «Так, так, справдилися твої слова, циганко!»... Вони з'явилися зі закривавленими мечами в руках і без жодного шуму. На чолі був юнак, блідий, як мрець... Стражденна Єлена стрепенулася, ніби в неї вдарив грім; але за мить збрала останні сили і поспішила йому назустріч. «Ти дотримався слова, Степко; ти з могили встав, щоб врятувати свою наречену. Ось я, твоя наречена! Лину в твої обійми, у твою моги-лу па-даю!» Це сказавши, впала вона перед крижаним воїном, що стояв нерухомо, ніби кам'яний стовп» [1, с. 168]. Фантастика у цьому уривку працює передовсім із традиційними візуальними картинками й архетипними емблемами, які реалізуються через експресію кольору – червоного, чорного та білого, до того ж білий колір виконує не тільки психологічну характеристику, а й вказує на трансцендентний стан героя, перехід зі стану сина в стан батьковбивці і непрямого призвідця смерті нареченої: на образ «блідий, як мрець», накладається ще й означення його як «крижаного воїна» і нерухомого «ніби кам'яний стовп».

Чин батьковбивства в тексті представлений як своєрідна версія укладання угоди з дияволом – після цього Степкові ведеться у всьому: він стає улюбленцем султанів, його чотири рази призначають великим візиром, скрині повняються золотом, землі розширюються. Степко отримує прізвисько щасливчика й улюбленця долі. Проте герой насправді дуже нещасливий – його переслідує гріх, який він вчинив, засліплений ненавистю до батька, а прокляття циганки і далі тяжіє над ним – по черзі помирають усі його діти (у фіналі читач дізнається, що це справа рук циганки, яка палає ненавистю до сина убивці її дитини),

він закінчує життя самогубством, кинувшись у прірву разом із безпосередньою винуватицею своїх нещастя.

У сюжеті присутні елементи готичної і тривіальної прози, які вже тоді стали популярними в європейській літературі – жорстокий і могутній володар, нещасливе кохання, любовний трикутник (тут навіть чотирикутник – за руку прекрасної дівчини Єлени змагаються батько, син й інтриган Желімир), мертва наречена, демонічний змовник, який сам гине (зло буде покаране), збіг трагічних непорозумінь, містичне прокляття, яке зумовлює подальшу долю героїв.

Д. Деметер залишає у тексті сигнали того, що трагедію спричинило не прокляття циганки, а віра герцога в забобони, автор наприкінці повісті уводить і раціоналістський ключ, проте все це не заважає частині тексту функціонувати як фантастичний дискурс. Відчуття атмосфери приреченості, алогічний страх перед майбутнім, тривожні передчуття, видіння, у яких з'являється циганка – це якраз ознаки того, що в світ дійсності врывається ірраціональне. Така атмосфера створюється за допомогою мовних формул: «його охопив незрозумілий страх», «по його шкірі раптом пробіг мороз», «він цілу ніч не спав, охоплений тривожним передчуттям», «цілу ніч йому у вухах відлунював голос циганки». Містичності сприяє і міфічне конституювання героїв за допомогою фантастичного знаку, що вже з початку твору виступає соціопсихологічною детермінантою особи –представника певної традиційної культури.

Висновки. Уведення народних вірувань (у цьому разі прокляття циганки, міфічна провина батька, яка переноситься на сина, принесення невинної жертви – убивства сина циганки і смерть дівчини) передбачає, що такий міфологічний матеріал є відомим і закоріненим у свідомості потенційного читача, а реінтерпретація традиційного взірця дає змогу авторові проаналізувати тогочасні суспільні проблеми й системи цінностей: Д. Деметер, актуалізуючи становище особи в певному історичному контексті, насправді ставить питання про зміщення цінностей патріархальної системи, яка у середині XIX ст. уже рухається в бік занепаду. Степко, даремно намагаючись позбутися вини за гріх батьковбивства, навіть змінює віру, сподіваючись знайти прощення у мусульманстві. Лінію конфлікту батька і сина як двох суспільних парадигм з потужним міфологічним потенціалом продовжить модерніст Д. Шимунович у повісті «Алкар» (1909). А фігури фантастичного, які функціонують як емблеми особливого психічного стану делірію, пов'язаного з відчуттям провини, розвинуть модерністи Я. Лесковар у новелі «Думки про вічність» (1891) та А.Г. Матош у новелах «Сила сумління» (1892) та «Миша» (1899).

Попри те, що фантастична проза Д. Деметера не отримала належного критичного і наукового висвітлення, вона є важли-

вим історичним фактом, свідченням, який дає змогу простежити становлення нового типу й нової естетики фантастичного дискурсу у хорватському письменстві у XIX столітті.

Література:

1. Demeter D. Otac i sin. Iskra. Zabavni sastavci od više domorodnih spisateljah. Elektroničko izdanje izvornika objavljenog 1846. Zagreb: KGZ, 2013. S. 109–174.
2. Novak S.P. Povijest hrvatske književnosti. Zagreb: Golden marketing, 2003. 723 s.
3. Pavlović C. Šenoine bajke i fantastika u hrvatskom romantizmu // Romantizam - ilirizam - preporod. Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova XIV. Split-Zagreb: Književni krug, 2012. S. 297–310.
4. Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 4. Zagreb: Liber-Mladost, 1975. 502 s.
5. Todorov C. Uvod u fantastičnu književnost. Beograd: Rad, 1987. 205 s.
6. Дам'янов С. Сербська фантастика від середньовіччя до постмодерну. Антологія сербської постмодерної фантастики. Львів: Піраміда, 2004. С. 273–295.
7. Кагарлицкий Ю.И. Что такое фантастика?: О темах и направлениях зарубежной фантастики вчера и сегодня. Москва: Худож. лит., 1974. 349 с.
8. Стужук О. Художня фантастика як метажанр (на матеріалі української літератури XIX – XX ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Київ, 2006. 18 с.

Климец М. Ю. Поэтика фантастического в прозе Димитрие Деметера

Аннотация. В статье сделана попытка выделить элементы фантастического в прозе хорватского писателя-романтика, представителя движения национального возрождения в Хорватии Димитрие Деметера на примере повести «Отец и сын», проанализировать мифическое конституирование главных героев, выявить потенциал фольклорной фантастики в хорватской прозе первой половины XIX века.

Ключевые слова: иллирийское движение, проторомантизм, романтизм, фантастика, фольклорная фантастика, Д. Деметер.

Klymets M. Poetics of the fantastic in Dimitrije Demeter's prose

Summary. In this article I tried to define fantastical elements in the prose of Croatian romanticist writer, a representative of Croatian National Revival Movement Dimitrije Demeter based on the “Father and Son” novella taken as an example. I also tried to analyze mythological way of creating main characters and estimate the potential of folklore fantastic in the first half of XIX century prose.

Key words: Illyrian Movement, Proto-Romanticism, Romanticism, fantastics, folklore fantastics, D. Demeter.